

УДК 811.161.2'373.422

К. В. Тараненко

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАГМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ДІЕСЛІВНИХ
АНТОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(психосемантичний підхід)**

Проаналізовано прийоми та методи дослідження прагматичного значення лексичних одиниць у межах психосемантичного підходу. Застосовано на практиці методи семантичного диференціала та побудови семантичного простору для дослідження прагматичного значення дієслівних антонімів української мови.

Ключові слова: психосемантичний підхід, семантичний диференціал, семантичний простір, прагматичне значення, антонім.

Сучасні тенденції розвитку лінгвістики з її підвищеним інтересом до вивчення прагматичного аспекту функціонування мовних одиниць зумовлюють пошуки нової методології дослідження. Лінгвістична прагматика постає як сфера знань із нечітко окресленим проблемним полем, несформованими повністю методами, методиками й прийомами дослідження. Психосемантичний підхід до аналізу прагматики мовних одиниць дозволить розширити науковий інструментарій прагмалінгвістики та

наблизить її до впорядкованої й стандартизованої галузі мовознавства. У свою чергу, антонімія як універсальна лінгвістична категорія дає широкі можливості для пошуку нової прагмалінгвістичної методології дослідження мовних одиниць у межах психосемантичного підходу.

Вагомий внесок у розробку питань методології дослідження суб'єктивного чинника в мові та мовленні зробили Н. Арутюнова, Ф. Бацевич, А. Вежбицька, Дж. Мей, Ю. Степанов, І. Сусов та ін. Психосемантичні методи вивчення прагматичного значення розробляли Л. Виготський, Ч. Огуд, В. Петренко, А. Шмельов. Ч. Огуд зазначав: "Той вид значення, який ми збираємося вимірювати, - це ті стани, які слідують за сприйняттям символу-подразника і обов'язково передують осмисленим операціям із символами" [1, с. 7]. Тобто під прагматичним значенням дослідники розуміють поведінкову реакцію на слово, яка умовно-рефлекторно пов'язана із загальною реакцією на об'єкт, позначений цим словом, тобто психологічне значення ідентифікується з репрезентативними процесами [4, с. 6].

Українські лінгвісти, які працюють над проблемами вивчення прагматичного значення, ще не послуговувалися у своїх дослідженнях методами психосемантики. Тому метою нашого дослідження є застосування психосемантичних методів вивчення прагматичного значення мовних одиниць на матеріалі дієслівних антонімів української мови.

До завдань психосемантики входить реконструкція індивідуальної системи значень, через призму якої відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе, а також вивчення її генезису, будови й функціонування. Психосемантичний підхід до дослідження антонімів реалізує парадигму суб'єктивного підходу до його розуміння. Змістовна інтерпретація структур (факторів), що виділяються, вимагає побачити світ "очима досліджуваного", відчуті його способи осмислення світу. Індивідуальна система значень, яка реконструюється в межах суб'єктивного семантичного простору, є своєрідною орієнтовною основою такого емпатійного процесу, дає йому смислові опори.

Серед психосемантичних методів показовим для антонімії є метод семантичного диференціала - метод побудови індивідуальних або групових семантичних просторів. Координатами об'єкта в семантичному просторі служать його оцінки за рядом біполярних градуйованих (трьох-, п'яти-, семибальних) оцінних шкал, протилежні полюси яких задані за допомогою вербальних антонімів. За допомогою цього методу досліджується емоційно-особистісне ставлення мовця до комунікативної одиниці.

Досліджування здійснювалося у чотирьох групах курсантів першого та четвертого курсів Академії митної служби України у м. Дніпропетровськ. Загальна кількість досліджуваних складала 96 осіб віком від 17 до 22 років. Такий вибір досліджуваних був зроблений передусім з метою врахування соціального статусу груп, а також рівня мовної компетентності. Кожному були надані інструкції та пояснення щодо правильної роботи з бланками, у яких потрібно зазначити власну оцінку антонімів за пропонованими критеріями.

Основним фактором у дослідженні прагматичного значення став традиційний фактор «оцінка», представлений 12 шкалами. Перелічимо ці шкали, вказуючи на-

вантаження кожної шкали за цим фактором:

- приємний / неприємний - 0,74;
- світлий / темний - 0,61;
- красивий / потворний - 0,54;
- жорстокий / добрий - 0,60;
- теплий / холодний - 0,76;
- чистий / брудний - 0,66;
- грубий / ніжний - 0,52;
- нешасний / щасливий - 0,67;
- песимістичний / оптимістичний - 0,77;
- корисний / даремний - 0,67;
- веселий / сумний - 0,81;
- яскравий / тьмяний - 0,50.

При оцінці антонімів полярними за цим фактором виявилися дієслова *прокида-тися* - *засинати*, *ридати* - *сміятися*. Майже однаковий показник оцінки отримали антоніми *давати* - *брати*. Одна частина досліджуваних наблизилася до позитивного полюсу слово *брати*, а *давати*, навпаки, оцінила негативно. Інша ж частина наблизилася лексемі *давати* до позитивних показників, що в підсумку дало приблизно однакову навантаженість за цим фактором. Таку суб'єктивність в оцінці антонімичної пари *давати* - *брати* спостерігаємо через те, що ці слова у сполученні з багатьма іменниками, переважно дієслівного походження, означають дію, зміст якої визначається значенням відповідного іменника, наприклад: *Або дайте раду своїм учням, або вам буде давати раду райком партії* [3, с. 47]; *Можє, краще ніколи не брати той навіки заданий і незмінний за жодних умов ритм: два кроки вліво, два вправ*" [3, с. 105].

Другим фактором виявився фактор «активність», який складається з 4 шкал, причому в 3 з них цей фактор виявився домінуючим:

- пасивний / активний - 0,84;
- швидкий / повільний - 0,56;
- тихий / гучний - 0,37;
- пристрастний / байдужий - 0,51.

При оцінці антонімів полярними за цим фактором виявилися дієслова *чистити* - *бруднити*, *карати* - *милувати*, *поважати* - *зневажати*. Антоніми на позначення протилежної дії *допомагати* - *шкодити* не демонструють протилежності за шкалами фактору активності. Дієслівний антонім на позначення процесу завдання шкоди має нижчий показник активності, ніж у антоніма *допомагати*. Пояснення такому розподілу показників активності знаходимо в тому, що дієслово *допомагати* зазвичай вживається поруч з іншими дієсловами, оскільки допомогу надають у якійсь іншій дії: *А хто вагається - тому ми допоможемо прозріти* [3, с. 87]. Або: *Ми йому допомогли полетіти униз самому* [3, с. 122]. Антонім *шкодити*, навпаки, не вимагає наявності поруч іншого дієслова: *Тобі не пошкодить ні начиння в хату, ні вберя* [3, с. 54].

Підсумковим етапом дослідження стала побудова на основі отриманих статистичних даних семантичного простору дієслівних антонімів української мови. По-

будова семантичних просторів реалізує два завдання: координатні осі, які утворюють каркас семантичного простору, виступають операційним аналогом категорійної структури індивідуальної свідомості; розміщення ж в семантичному просторі аналізованих лексичних одиниць дозволяє реконструювати семантико-прагматичний склад слів як одиниць індивідуальної свідомості [6, с. 159]. У випадку, коли об'єднання ознак опису в фактори відбувається за їхніми прагматичними характеристиками, розміщення лексичних одиниць у такому просторі відображає їх прагматичне значення, у яких відображення та ставлення злиті, тобто значення, особистісні смисли і чуттєва тканина яких містяться в неподільній єдності. Такі простори характеризують особистісні комунікативні смисли індивіда й можуть бути застосовані для дослідження прагматичних особливостей лексичних одиниць, а отже, і для формування метамови лінгвістичної прагматики.

Прикладом побудови простого семантичного простору є проведене дослідження, у якому на основі семантичного диференціалу та багатовимірного шкалювання будувалася матриця суб'єктивного ставлення мовців до протилежних дій (антонімів-дієслів). Нами було виділено наступну картину диференціації антонімів у двовимірному просторі (Рис. 1):

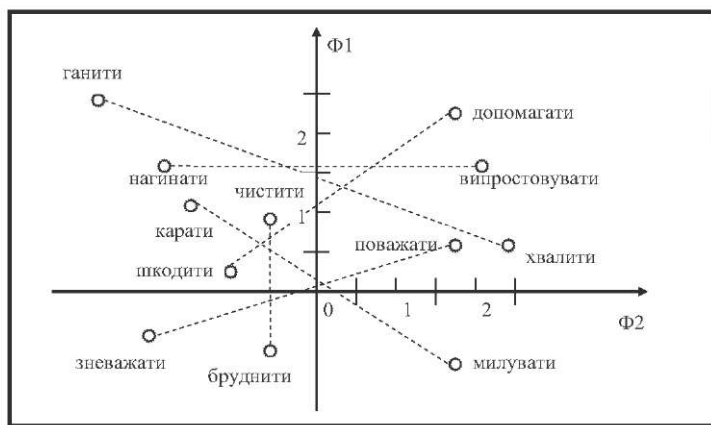

Рис. 1. Фрагмент двовимірного семантичного простору дієслівних антонімів. Ф1 – активність; Ф2 – оцінка.

Абсолютними антонімами із симетричною протилежністю за всіма «активність / пасивність», «позитивно / негативно» є однокореневі антоніми *звешажати* - *поважати*. Вони мають однаковий показник за цими шкалами, а різняться лише знаком (+/-). У зв'язку з цим висловимо припущення, що такі антоніми не мають додаткових семантичних відтінків, оскільки ядро значення знаходиться у спільному для обох слів корені. Що ж до прагматичних особливостей значення легко помітити, що слово *поважати* вживається у мовленні набагато частіше. Це викликано тим,

що семантика слова *повага* відображає скоріше позитивні інтенції мовця, асоціюючись з приємним та позитивним. Префікси *з-* та *не-* не здатні повністю анулювати позитивне значення, тому у конкретних ситуаціях спілкування частіше зустрічаємо заперечну частку *не*. Антонім *зневажати* вживається мовцями з лексичним значенням «нехтувати чимось, не виявляючи належної уваги до чого-небудь, не надаючи значення чомусь» у сполученні з неістотами, наприклад: *Зневажили мої перестороги, аджея точно вказав час, коли Шимкович вибирався налови* [5, с. 134].

Схожу симетричну протилежність у семантичному полі демонструють антоніми *карати* - *милувати*. На осі «позитивно / негативно» вони рівновіддалені від нульової позначки. На осі «активність / пасивність» теж розташовані майже симетрично. Показовим є те, що антоніми на позначення дії мають різне розуміння ступеня вияву дії. До слова *карати* мовці дібрали характеристику «активність», а *милувати* - «пасивність». У тлумаченні значень знаходимо підтвердження цього факту. Для пояснення семантики слова *карати* використовуються динамічні дієслова, які характеризують активну дію: завдавати кари, накладати кару. У тлумаченні слова *милувати* знаходимо пасивну дію: прощати провину, виявляти поблажливе ставлення до кого-небудь. Оскільки завдання чи накладання кари - це дія, яку можемо спостерігати, це процес з конкретними видимими вчинками, то й у свідомості мовця це слово асоціюється з активною дією: *Як на те дивиться Бог і чому він не карає недобрих людей так, щоби це було всім видко?!* [3, с. 120]. А от прощення провини чи виявлення поблажливого ставлення - це процес внутрішній, який не обов'язково супроводжується конкретними показовими діями, помітними вчинками: *І слуга божий здолав страх перед дощем і почав молити небо змилуватися над людськими гріхами* [5, с. 98]. Саме тому ці антоніми виявляють протилежність не лише в оцінці мовцями, але й в активності / пасивності вияву.

Підтвердженням того факту, що зазвичай лише конкретні зовнішні дії стають показником активності слова для мовця, є також розміщення в семантичному просторі антонімічної пари *нагинати* - *випростовувати*. Це векторні антоніми, які позначають протилежно спрямовані видимі зовнішні дії. Тому такі антоніми характеризуються мовцями як активні з однаковим ступенем вияву. Оцінка за віссю «позитивно / негативно», звичайно, для цих антонімів протилежна й виступає диференційною ознакою. Активними були названі також такі дієслівні антонімічні пари *шкодити* - *допомагати*, *хвалити* - *ганити*. А от для дієслів *чистити* - *бруднити* диференційною ознакою стала не шкала оцінки, а саме шкала активності. Активним вважається антонім *чистити* й у мовленні частіше зустрічається у поєднанні з іншими дієсловами, наприклад: *Іван труби почистить, пошліфує, зварить у кузні оградку - любо буде прийти на цвинтар* [3, с. 72]. Антонім *бруднити* зазвичай використовується з невідомим суб'єктом дії або навіть із постфіксом *-ся*: *Стара обвела поглядом кімнату: сірі стіни з давніми шпалерами, подекуди вони обірвалися і забруднилися, сіранебіленастеля...* [5, с. 197].

Отже, такий прагматичний аналіз вихідних значень психосемантичною мовою категорій-факторів, які є координатними всіями простору, уможливило якісний аналіз - зіставлення різних смислів в єдиній системі. Це дало нам змогу охарактеризувати суб'єктивні ставлення певної групи мовців до членів антонімічних пар;

з'ясувати той факт, що антоніми об'єднуються в пари за різними ознаками для кожного окремого мовця у певній ситуації. З іншого боку, кількісні величини, які характеризують кожний прагматичний смисл у формі навантаження (ваги) значення за кожним виділеним фактором, дозволяють кількісно оцінити ступінь прагматичної подібності / відмінності аналізованих смислів. Перспективним бачимо перевірку цієї методики дослідження на матеріалі антонімічних пар інших частин мови.

Література

1. *Osgood Ch.* Dimensionality of the semantic space for communication Via facial expressions // *Scand. J. of psychology*. - № 1. - 1966. - p. 7-11.
2. *Бацевич Ф. С.* Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Ф. С. Бацевич. - Львів : ПАІС, 2010. - 336 с.
3. *Матіос М.* Солодка Даруся / М. Матіос. - К. : Піраміда. - 2006. - 187 с.
4. *Петренко В. Ф.* Основы психосемантики / В. Ф. Петренко. - [2-е изд., доп.]. - СПб. : Питер, 2005. - 480 с.
5. *Шевчук В.* Дім на горі / В. Шевчук. - К. : АБАБАГАЛАМАГА. - 2011. - 560 с.
6. *Шмелев А. Г.* Психологическая обусловленность индивидуальных различий в понимании значения слова / А. Г. Шмелев // *Исследование проблем речевого общения*. - М., 1979. - С. 157-177.

Taranenko K. V. Studies pragmatic values verbal antonyms Ukrainian language (psychosemantic approach)

Analysis techniques and methods of pragmatic meaning of lexical items within psychosemantical approach. Applied in practice methods of semantic differential and the construction of semantic space for the study of pragmatic importance of verbal antonyms Ukrainian.

Keywords: psychosemantic approach, semantic differential, semantic space, pragmatic meaning, opposite.

Taranenko K. B. Исследования прагматического значения глагольных антонимоеукраинского языка (психосемантический подход)

Проанализированы приемы и методы исследования прагматического значения лексических единиц в рамках психосемантического подхода. Применены на практике методы семантического дифференциала и построения семантического пространства для исследования прагматического значения глагольных антонимов украинского языка.

Ключевые слова: психосемантический подход, семантический дифференциал, семантическое пространство, прагматическое значение, антоним.